

zbornici

PROMIŠLJANJA AKTUELNIH DRUŠTVENIH IZAZOVA REGIONALNI I GLOBALNI KONTEKST

UREDNICI

Ivana Arsić
Vladimir Mentus

IZDAVAČ:

Institut društvenih nauka

Beograd, 2020.

ZA IZDAVAČA:

dr Goran Bašić

RECENZENTI:

Dragan Todorović, Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu

Mirjana Dokmanović, Institut društvenih nauka, Beograd

Ankica Šobot, Institut društvenih nauka, Beograd

EDICIJA

Zbornici

UREDNICHE EDICIJE:

dr Natalija Mićunović

dr Mirjana Dokmanović

ISBN 978-86-7093-238-8

zbornici

PROMIŠLJANJA AKTUELNIH DRUŠTVENIH IZAZOVA: REGIONALNI I GLOBALNI KONTEKST

UREDNICI

Ivana Arsić

Vladimir Mentus

INSTITUT
Društvenih nauka
BEOGRAD
INSTITUTE
OF SOCIAL SCIENCES
BELGRADE

MARINA BUDIĆ

Centar za filozofiju

Institut društvenih nauka

mbudic@idn.org.rs

Da li sam moralno odgovorna za maltretiranje psa na pustom ostrvu? Moralna odgovornost i društvena zajednica¹

Apstrakt

Rad se bavi pojmom moralne odgovornosti. Predmet ovog rada jeste Strošnova koncepcija moralne odgovornosti, sa posebnim osvrtom na pitanje intersubjektivne prirode ove odgovornosti. Cilj je utvrditi da li je moralna odgovornost, prema Strošnovom shvatanju, suštinski intersubjektivnog karaktera, te odgovoriti na pitanje da li je moguće biti odgovoran u odsustvu društvene zajednice. Osnovna hipoteza istraživanja jeste da je u Strošnovoj koncepciji moralne odgovornosti ova odgovornost suštinski intersubjektivnog karaktera. To znači da nije moguće govoriti o moralnoj odgovornosti u odsustvu moralne zajednice. Predmet rada jeste i kritičko razmatranje kritika upućenih Strošnovom shvatanju, konkretnije, specifičnih problema koji se tiču intersubjektivne prirode moralne odgovornosti i ove odgovornosti u odsustvu moralne zajednice. Pokušaću da pružim plauzibilna rešenja ovih problema i ukažem na značajne pojmove distinkcije. Vrednost rada ogleda se istraživanju i eksplikaciji pojma moralne odgovornosti i njegovih aspekata, kao i razumevanju odnosa moralne odgovornosti i moralne zajednice unutar Strošnovog gledišta. Značaj ispitivanja moralne odgovornosti ogleda se i u potrebi današnjeg društva da se o pitanjima moralne odgovornosti bavi kako u različitim oblastima i različitim naukama, tako i na nivou moralne ili društvene zajednice, ali i individualnog ljudskog života. Pitanje moralne odgovornosti veoma je važno kako za pojedinca kao individuu, odnosno samosvesno, kultivisano, moralno biće, tako i za moralnu, odnosno društvenu zajednicu u kojoj živi u celini. Ovo pitanje je zastupljeno i predmet je istraživanja različitih oblasti filozofije (etike, normativne i metaetike, primenjene etike, političke filozofije, metafizike), a takođe i prava, psihologije, kognitivne nauke. Interdisciplinarnost u proučavanju pojma ukazuje na njegov značaj u različitim sferama ljudskog života, što takođe znači da ga je moguće razmatrati sa više različitih aspekata. Međutim, ovaj pojam je od izuzetnog značaja u etici.

Ključne reči: moralna odgovornost, reaktivni stavovi, Peter Strosn, društvena zajednica

¹ Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2020. godinu koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

Uvod

■ U ovom radu bavim se pojmom moralne odgovornosti. Nakon eksplikacije ovog pojma, glavna pitanja na koja nameravam da odgovorim su: Da li je pojam moralne odgovornosti, prema Strošnovoj² koncepciji, intersubjektivnog karaktera? Da li je ovaj pojam nužno povezan sa moralnom (društvenom) zajednicom i u kom smislu? Razmotriću značenja pitanja da li je moralna odgovornost u suštini intersubjektivna, odnosno da li je moguće biti moralno odgovoran u odsustvu moralne zajednice. Prvo je potrebno razmotriti značenje termina *moralna odgovornost* i *moralna zajednica*, a potom i termina *intersubjektivni (interpersonalni)*, kako bi se uvidelo da li je spor oko različitih odgovora na ova pitanja suštinski ili pak nastaje usled različitog tumačenja značenja ovih termina. Brojni nesporazumi u pogledu odgovora na navedena pitanja nastaju upravo zbog razlike u značenju i interpretaciji ovih pojmljiva. Detaljno ću prikazati koncepciju moralne odgovornosti koju je razvio Peter Strosn. Naime, Strosn moralnu odgovornost shvata kao podložnost određenim reaktivnim stavovima. Jedna implikacija njegovog gledišta može se izraziti kroz takozvani *slogan: bez moralne zajednice ne može postojati moralna odgovornost*. Ispitaću da li se ovaj stav može pripisati Strosnu i u kojoj meri je on tačan. Izneću glavne probleme za ovo gledište i ponuditim rešenja.

U prvom delu rada razmotriću pojam moralne odgovornosti kao podložnosti reaktivnim stavovima. Ovo je koncepcija koju je razvio Peter Strosn. Jednu njenu implikaciju, na koju ću se fokusirati u radu, možemo izraziti na sledeći način - *slogan: ne može postojati moralna odgovornost bez moralne zajednice*. Slogan zahvata duh popularnog pristupa moralnoj odgovornosti, prema kojem je takva odgovornost suštinski međuljudska (interpersonalna), to jest, ne postoji bez moralne zajednice. U radu se bavim problemima u vezi sa ovim gledištem i ukazujem na moguća rešenja.

² Peter Frederik Strosn (Peter Frederick Strawson) bio je oksfordski filozof koji je živeo u dvadesetom veku. Njegova dela značajna su za filozofiju jezika, metafiziku, istoriju filozofije i epistemologiju. Pored toga, ono što je naročito važno za ovaj rad, jeste koncepcija moralne odgovornosti koju je razvio Strosn i koja je imala veliki uticaj na kasnija shvatanja moralne odgovornosti.

Moralna odgovornost kao podložnost reaktivnim stavovima

Šta znači biti *moralno odgovoran*? Da li je ova odgovornost intersubjektivnog karaktera? Različiti filozofi pružili su razne definicije i određenja moralne odgovornosti. Kako bi delatnik bio moralno odgovoran za svoj postupak potrebno je da prema izvođenju tog postupka imamo određenu reakciju – pohvale, kritike ili nešto nalik tome. Često se govori i o pozivanju na sposobnost kontrole sopstvenih postupaka i ova ljudska karakteristika smatra se neophodnom za pripisivanje moralne odgovornosti (Eshleman 2016).

Piter Frederik Strosn u svom eseju *Freedom and Resentment* daje prikaz moralne odgovornosti, prema kojem se ova odgovornost sastoji u tome da se bude meta određenih *reakтивnih stavova*, bili oni pozitivni (poput zahvalnosti) ili negativni (poput nezadovoljstva), stavova koji uključuju viđenje osobe prema kojoj su usmereni *kao moralno odgovornom delatniku, kao članu moralne zajednice* (Scanlon 2008, 128). Prema Strosnu, smatrati osobu moralno odgovornom znači usvojiti neki od stavova koji proizlaze iz našeg učešća u ličnim odnosima, na primer, ozlojeđenost, ogorčenje, povređivanje osećanja, ljutnja, zahvalnost, uzajamna ljubav i oproštaj. Funkcija ovih stavova jeste da izraze koliko marimo, koliko nam je važno da li postupanje drugih ljudi odražava prema nama stavove dobre volje, naklonosti ili poštovanja, s jedne strane, ili prezira, ravnodušnosti ili zlobe, s druge strane. Strosn smatra da su reaktivni stavovi prirodni izraz suštinske karakteristike našeg života, naročito međuljudske prirode našeg načina života (Eshleman 2016). Strosn piše sledeće:

Ono što sam nazvao reaktivnim stavovima učesnika su u suštini prirodne ljudske reakcije na dobru ili lošu volju ili ravnodušnost drugih prema nama, što se pokazuje u njihovim stavovima ili postupcima.

Čovekova posvećenost učešću u običnim međuljudskim odnosima je previše temeljita i duboko ukorenjena da bi ozbiljno shvatili mišljenje da bi generalno teoretsko uverenje moglo tako da promeni naš svet da u njemu više nema takvih stvari kao što su međuljudski odnosi na način kako ih obično razumemo; i da uključenost u međuljudske odnose kao što ih obično razumemo znači upravo izloženost opsegu reaktivnih stavova i osećaja koji su u pitanju.

Čvrsta objektivnost međuljudskog odnosa i čovekova izolacija koju bi to podrazumevalo, ne čini se kao nešto za šta će ljudska bića

biti sposobna, čak i ako bi neka opšta istina bila teoretska osnova za to (Strawson 1962, 1-25). Strošnovo glediše se pokazalo veoma uticajnim. Jednu njegovu implikaciju, na koju ću se fokusirati u radu, možemo izraziti na sledeći način:

Slogan: Ne može postojati moralna odgovornost bez moralne zajednice (Zimmerman 2016, 248).

Iako je *slogan* prvi eksplisitno formulisan Zimerman, on zahvata duh veoma popularnog pristupa moralnoj odgovornosti, prema kojem je takva odgovornost, na jedan važan način, suštinski intersubjektivna³. Mnogi filozofi podržavaju ideju da ne postoji moralna odgovornost bez moralne zajednice i stoga smatraju da je ova odgovornost u suštini međuljudska (Zimmerman 2016, 247). Majkl Zimmerman u svom radu⁴ razlikuje različita tumačenja ove ideje i tvrdi da nijedna interpretacija nije ispravna. Razjasnimo prvo *slogan*.

(1) *Kako razumeti* može u *sloganu*? Odgovor glasi da može izražava konceptualnu mogućnost. *Slogan* tvrdi da je nepojmljivo da postoji moralna odgovornost u odsustvu moralne zajednice. Neki zastupnici *slogana* to tvrde eksplisitno⁵, drugi implicitno⁶. Neki pak razmatraju jednu drugu vrstu mogućnosti – na primer, ono što je *ljudski* moguće, kao suprotno onome što je konceptualno moguće.

(2) *Kako razumeti* moralnu odgovornost? Ovaj izraz je dvosmislen. Možemo razlikovati dva glavna smisla *biti moralno odgovoran za nešto*. Postoji potencijalni smisao, u kojoj stvar za koju smo odgovorni leži u budućnosti⁷. Drugi glavni smisao *biti moralno odgovoran za*

³ Ovaj pristup su zauzeli na jedan ili na drugi način ne samo Strošn (Strawson) i Skenlon (Scanlon), već i mnogi drugi filozofi, među kojima su R. Džej Voles (R. Jay Wallace, 1994), Geri Votson (Gary Watson, 2004), Andela Smit (Angela Smith, 2005, 2008, 2012, 2015), Stiven Darvel (Stephen Darwall, 2006), Dejvid Šumejker (David Shoemaker, 2007, 2011, 2015), Majkl Mekena (Michael McKenna, 2012), i Derk Pereboom (Derk Pereboom, 2013); prema (Zimmerman 2016, 248)

⁴ Zimmerman, Michael J. „Moral Responsibility and the Moral Community: Is Moral Responsibility Essentially Interpersonal?“. The Journal of Ethics, Volume 20, Issue 1-3 (2016), 247-263

⁵ na primer, Strošn 1974, 21; Darvel 2006, 11–12; Mekena 2012, 107f, (Zimmerman 2016, 249)

⁶ na primer, Votson 2004, 7; Skenlon 2008, 122–123; Smit 2008, 369, (Zimmerman 2016, 249)

⁷ Spasilac, na primer, može biti moralno odgovoran za kontinuiranu sigurnost plivača pod njegovom brigom. Umesto da kažemo da je spasilac odgovoran za sigurnost plivača, možemo reći da on ima odgovornost da se pobrine da oni ostanu sigurni. Ovde odgovornost znači isto ili blisko dužnosti ili obavezi.

nešto jeste retrospektivan, jer stvar za koju je delatnik odgovoran leži u prošlosti.⁸

(3) *Šta je moralno odgovoran delatnik?* I ovde postoje dva glavna smisla izraza: 1) moralno odgovoran delatnik je neko ko preuzima svoje potencijalne odgovornosti; 2) neko ko je sposoban da bude moralno odgovoran za nešto, bilo prospektivno ili retrospektivno. Takav smisao ima Strosn na umu (iako izgleda da misli o moralno odgovornim delatnicima kao pojedincima koji nemaju samo kapacitet, već ga i manifestiraju - tj. čini se da on smatra da su oni tada zaista moralno odgovorni za nešto).

(4) *Kako shvatiti moralnu zajednicu?* Članovi moralne zajednice su delatnici koji imaju moralnu odgovornost. Dakle, moralnu zajednicu shvatamo kao grupu individua međusobno povezanih odgovornostima, kako prospektivnim, tako i retrospektivnim, koji se na neki način tiču jedni drugih (Zimmerman 2016, 251).

(5) *Kako shvatiti slogan?*

Slogan: Nužno, ukoliko osoba Q smatra osobu P moralno odgovornom za postupak x, tada je P član moralne zajednice (pri čemu su P i Q različite osobe i x je bilo šta za što P može biti odgovoran, bilo da je reč o stavu, delu ponašanja, postupku ili ishodu ponašanja) (Zimmerman 2016, 252).

I Strosn, kao i pristalice *slogana*, uzima u obzir i prospektivnu i retrospektivnu odgovornost. Obe ove vrste odgovornosti prihvata i Zimmerman, iako se naročito bavi retrospektivnom moralnom odgovornošću. Zimmerman *slogan* shvata tako da: (a) glagol „može“ izražava

---

⁸ U ovom smislu, spasilac bi mogao biti odgovoran za smrt plivača. Nećemo reći da je odgovoran za smrt, ali možemo reći da je on odgovoran za plivače. U ovom slučaju reč je o negativnoj odgovornosti: ona se sastoji od krivice ili optužbe. U drugim slučajevima, kao kada je neko moralno odgovoran za spasavanje plivača, retrospektivna odgovornost može biti pozitivna, tada se sastoji od pohvale.

Vrste stvari za koje neko može imati potencijalnu odgovornost uključuje delove ponašanja, bilo da su aktivni ili pasivni, i njihove ishode. (Ako je deo ponašanja pasivan, to će konstituisati propust, ali nije svaki propust pasivan. Povremeno činimo propuste.) Stoga spasilac ima odgovornost da se pobriigne da plivači ostanu sigurni, a on je (takođe) odgovoran za njihovu sigurnost. Vrste stvari za koje se može snositi retrospektivna odgovornost uključuju delove ponašanja i njihove ishode. Ako se plivači udave, spasilac može biti odgovoran zato što im je dozvolio da se udave i (takođe) odgovoran je za njihove smrti. Prema nekim filozofima (npr., Smit 2005; Skenlon 2008: 192f), neko takođe može biti retrospektivno odgovoran za svoje stavove (bez obzira da li rezultiraju ponašanjem ili ne); (Zimmerman 2016, 249).

pojmovnu mogućnost, (b) vrsta odgovornosti o kojoj je reč jeste retrospektivna, što znači da se odnosi na postupak iz prošlosti, i (c) moralna zajednica sastoji se od grupe osoba koje duguju jedne drugima dužnosti i koje smatraju jedne druge odgovornim za događaje u kojima ove dužnosti nisu ispunjene.

Majkl Zimmerman smatra da je u Strosvnovoj koncepciji odgovornosti naglasak na intersubjektivnoj prirodi moralne odgovornosti, to jest, da odgovornost podrazumeva vrstu konverzacije između članova moralne zajednice. Ovaj konverzacijski aspekt moralne odgovornosti upravo je ono što ovu odgovornost čini suštinski intersubjektivnom. Međutim, Zimmerman u svom radu kritikuje ideju da ne postoji moralna odgovornost bez moralne zajednice, te da je ova odgovornost suštinski intersubjektivna (Zimmerman 2016, 255). Autor predlaže sledeću formulaciju Strosvnovog gledišta (gde su P i Q različite osobe i x je bilo šta za šta P može biti odgovoran, bilo da je reč o stavu, delu ponašanja, postupku ili ishodu ponašanja).

Odgovornost:

Nužno, osoba P je retrospektivno moralno odgovorna za x ako i samo ako je slučaj da, ukoliko postoji osoba Q različita od P, bilo bi prikladno za Q da usvoji neki reaktivni stav prema P u odnosu na x (ibid., 261).

Autoreaktivni stavovi

Prvi problem ove koncepcije tiče se autoreaktivnih stavova. Problem je što je postojanje autoreaktivnih stavova, kao što su kajanje ili krivica, u napetosti sa idejom da je moralna odgovornost suštinski intersubjektivna (Zimmerman 2016, 258). *Autoreaktivni* stav je stav koji zauzimamo prema sebi (na primer kajanje), nasuprot reaktivnim stavovima prema drugima (poput ozlojeđenosti).

Odgovor na ovaj prigovor može biti sledeći: ukoliko je prikladan neki autoreaktivni stav, tada je prikladan, u principu, i neki drugi reaktivni stav prema drugom. Iako samo P može osećati istinsko kajanje zbog onog što je učinio, može biti prikladno da neko drugi, Q, usvoji neki povezan, sličan odnos prema P u svetu onoga što je P učinio (Zimmerman 2016, 259). Na primer, ukoliko je prikladno da osoba Q usvoji reaktivni stav ozlojeđenosti prema osobi P zbog toga što je P slagao Q, tada bi takođe bilo prikladno i da

P usvoji autoreaktivan stav krivice ili kajanja (griže savesti) zbog toga što je slagao Q.

Odgovornost se može preformulisati na sledeći način:

P je moralno odgovoran za x, po definiciji. Ukoliko postoji osoba Q različita od P bilo bi prikladno za Q da usvoji neki reaktivni stav prema P u odnosu na x, i bilo bi adekvatno za P da usvoji neki autoreaktivni stav prema sebi u odnosu na x (De Mesel 2017, 314).

Ovo pokazuje da, čak i ukoliko je postojanje autoreaktivnih stavova eksplicitno prepoznato u definiciji moralne odgovornosti, upućivanje na neku osobu Q različitu od osobe P ostaje nužno. „Sve dok je takva referenca neophodna, priroda moralne odgovornosti jeste intersubjektivna. Stoga, definicija moralne odgovornosti u kojoj figuriraju autoreaktivni stavovi eksplicitno može podrazumevati da je moralna odgovornost suštinski intersubjektivna“ (ibid.).

Proširena *odgovornost* koju predlaže De Mesel je, prema Zimermanovom mišljenju, problematična. On smatra da je sporna pretpostavka da, bez obzira na to šta je x, za koje je P moralno odgovoran, uvek može postojati neka različita osoba Q, za koju bi bilo prikladno da usvoji neki reaktivni stav prema P u odnosu na x. Ova pretpostavka se čini nespornom ukoliko takođe prepostavimo da je P član neke moralne zajednice, ali tu pretpostavku Zimerman nije spreman da načini. Štaviše, čak i ukoliko je P član neke moralne zajednice, pretpostavka mu izgleda sporno (Zimmerman 2017, 255). Pretpostavimo da ono za šta je P odgovoran jeste nešto što se ne odnosi direktno ni na jednog drugog člana moralne zajednice čiji je on član. Pretpostavimo, na primer, da je P odgovoran za maltretiranje divljeg psa ili bezobzirno uništavanje divljeg bilja. U tim slučajevima izgleda jasno da ne bi bilo prikladno za bilo koju drugu osobu Q da prezre ono što je P učinio, s obzirom na to da je ozlojeđenost prikladna samo kada je sama osoba maltretirana. Izgleda prihvatljivo da ne bi bilo prikladno za bilo koga drugog da se oseća ogorčenim zbog onoga što je P učinio, s obzirom na to da se ogorčenost sastoji od neke vrste ozlojeđenosti. Možda se pojам moralne zajednice može proširiti tako da uključuje i određene životinje, u tom slučaju ogorčenje može biti prikladno u slučaju psa, ali pojам zasigurno nije tako širok da obuhvati i biljke (ibid., 256).

De Mesel (De Mesel 2018) u svom radu odgovara na ovu Zimermanovu primedbu. Kako Strosn opisuje, autoreaktivni stavovi

su stavovi prema sopstvenim stavovima u odnosu na druge osobe (ili prema sebi), dok su moralni reaktivni stavovi stavovi prema stavovima drugih u odnosu na treće strane. Autoreaktivni stavovi mogu biti opisani i kao stavovi prema sopstvenim stavovima ne samo u odnosu na druge osobe, već i na životinje ili stvari, što objašnjava to da se P može osećati krimom i za maltretiranje psa ili uništavanje okruženja. Slično tome, De Mesel tvrdi da moralni reaktivni stavovi ne moraju biti opisani kao stavovi prema stavovima drugih u odnosu na treće osobe, već takođe i na životinje ili stvari, i da to objašnjava da Q može osećati ozlojeđenost prema P-ovom maltretiranju psa ili uništavanju okruženja (De Mesel 2008, 80).

Nepравда (prestup) koja ne uključuje druge osobe

Jedan od problema jeste to što postoji odgovornost za pogrešna dela ili nepravdu koja ne uključuju druge osobe, kao na primer za maltretiranje životinja ili uništavanje životne sredine. Kako se takvo ponašanje odnosi na druge članove moralne zajednice? Jedan odgovor sastoji se u tvrđenju da se *odgovornost* ne odnosi na takve slučajeve, već samo na pogrešno postupanje prema drugim ljudima. Ovaj odgovor Zimmerman ne smatra plauzibilnim i tvrdi da zastupnike *odgovornosti* obavezuje da tvrde da je retrospektivna moralna odgovornost suštinski intersubjektivna. Drugi odgovor se sastoji u tvrđenju da je dužnost da ne maltretiramo životinje i uništavamo okolinu ono što dugujemo drugim članovima moralne zajednice. Problem je u tome što se čini da pojedinac ima moralnu obavezu da ne maltretira svog psa ili uništava okolinu, ali nije jasno da to duguje bilo kome drugom do ovim stvarima (psu, okolini). Ipak, možda ovi primeri uopšte ne pobijaju tzv. *odgovornost*. Međutim, ukoliko uzdržavanje od ovih postupaka pojedinac ne duguje drugima, tada je *odgovornost* u problemu. U slučaju psa, on njemu duguje svoje postupanje prema njemu, ali nije izvesno da to obezbeđuje neku podršku za *odgovornost*. Čak i kada bi se pojam moralne zajednice proširio na životinje, na životnu sredinu svakako ne može. Iako pojedinac ima obavezu da ne uništava okruženje, on je ne duguje samom okruženju (staništu), i nema smisla govoriti o okruženju kao članu neke moralne zajednice (Zimmerman 2016, 255-256).

Odgovornost u izolaciji

Šta ukoliko neko počini masovno ubistvo, ali više nema nikog ko bi ga prekorio? Da li bi on tada izbegao odgovornost za svoje po-našanje? Svakako da ne bi. To bi bilo pogrešno zaključiti, ali to je zaključak koji *odgovornost⁹* podržava. Ukoliko ne postoji bilo ko osim ubice, tada nema ni bilo koga za koga bi bilo prikladno da čak i u principu prekori ubicu. Sličan primer bio bi i slučaj Robinzona Krusoja na pustom ostrvu. Ukoliko on živi na pustom ostrvu i nije član nijedne zajednice, i nemilosrdno udara svog psa, on je kriv za svoje ponašanje, ali nema nekog ko bi ga za to okrivio. Svakako da Robinzonova krivica, kao i krivica ubice, ne zavisi od toga da li je neko od ljudi zaista u poziciji da ga okrivi zbog onog što je učinio, niti od toga da li je neko član neke zajednice; zamislivo je da nikada nismo bili član neke zajednice i da ipak nekako razvijemo sposobnosti neophodne za to da budemo moralno odgovorni delatnici. To ne znači da je lako zamisliti detalje i način ovog razvoja. Ljudi obično ovakve sposobnosti uče po modelu ili ugledanjem na uzor, ali iz ove činjenice ne sledi da oni nisu sposobni da ih razviju kad su u izolaciji od drugih ljudi. Neki istraživači iz oblasti psihologije ukazuju na to da ljudi imaju unutrašnje moralno čulo, što implicira da mogu biti sposobni da razviju relevantne sposobnosti u izolaciji od drugih ljudi, bar do neke mere (na primer, Sloane et al. 2012; Smetana et al. 2013; Wynn and Bloom 2013; prema: Zimmerman 2016, 260). Međutim, čak i ukoliko bi se ispostavilo da ljudi zaista nisu sposobni da to učine, ne sledi da je pojmovno nemoguće da neki pojedinci to učine (Zimmerman 2016, 260).

Bilo da je osoba P izolovana kao ubica ili Robinzon, bilo da je poput nas kao član neke zajednice retrospektivno moralno odgovorna za nešto (x) što je učinila, ne zavisi od toga da li je prikladno (zaista ili u principu) za neku drugu osobu Q da usvoji neki reaktivni stav prema P u odnosu na x. To preima veze sa time da li je P zaslužio ili je vredan takve reakcije, i da li je P to zaslužio ili je vredan toga ima veze samo sa time da li P i niko drugi postoji. Zimerman stoga zaključuje da je *odgovornost* zbog toga netačna (*ibid*).

Zimerman ukazuje na dalje probleme. Prvo, kada je reč o zabilještosti u pogledu autoreaktivnih stavova, uslov u *odgovornosti* da

---

⁹ Nužno, osoba P je retrospektivno moralno odgovorna za x, ako i samo ako postoji osoba Q različita od P, bilo bi prikladno za Q da usvoji neki reaktivni stav prema P u odnosu na x.

je Q različit od P izgleda pogrešno. Međutim, ukoliko se taj uslov napusti, tada naravno suštinski intersubjektivna priroda moralne odgovornosti sa njim nestaje. Drugo, čak i ukoliko uslov ostane, upitno je koliko je značajna intersubjektivna priroda moralne odgovornosti prema *odgovornosti*. Zimerman tvrdi da bi se sve ono u čijoj se definiciji poziva na ljude bilo suštinski intersubjektivno. Vrednost bi se, na primer, mogla definisati na sledeći način. *Vrednost*:

Neko [x] je dobro [neutralno, loše], po definiciji, ukoliko postoji osoba P bilo bi prikladno za P da favorizuje [bude ravnodušna prema, ne favorizuje] x.¹⁰

Ukoliko je *vrednost* istinita, to nam ne bi pružilo neki razlog da kažemo da je vrednost suštinski lična na bilo koji značajan način (Zimmerman 2016, 261). Osim toga, *vrednost* je kompatibilna sa time da stvari imaju vrednost čak i ukoliko nijedna osoba nikada nije postojala. Takođe, *odgovornost* je kompatibilna sa time da je neko odgovoran za nešto, čak i ukoliko nijedna druga osoba nikada nije postojala. Prema ovom tumačenju, teza da je moralna odgovornost suštinski intersubjektivna je trivijalna (Zimmerman 2016, 262). De Mesel (De Mesel 2017) ovaj problem naziva *problemom značaja*. On smatra da je, kako bi se pružio adekvatan odgovor na ovaj problem, potrebno razmotriti odnos između termina *lično* i *intersubjektivno* (*međuljudski*) kao odnos između kvalitativno (pre nego kvantitativno) različitih pojmove.

Problem značaja

Problem vezan za *odgovornost* tiče se pitanja koliko je značajna intersubjektivna priroda moralne odgovornosti prema *odgovornosti*. De Mesel pravi dve poente u odgovoru na Zimermanov argument u kojem pravi analogiju sa *vrednošću*, kako bi pokazao da je *odgovornost* kompatibilna sa time da je neko odgovoran za nešto čak i ukoliko nijedna druga osoba nikada nije postojala. Prvo, glavni problem sa

¹⁰ Mnogi filozofi odobravaju analizu vrednosti koja se može izraziti na ovaj način (na primer, Iving 1948, 152; Brentano 1969, 18; Čizolm 1986, 52; Skenlon 1998, 96–97; prema: Zimmerman 2016, 261). Propozicija bi bila suštinski lična (prikladno je da je ljudi prihvate ili odbace). Brojevi bi bili suštinski lični (prikladno je da ih ljudi dodaju ili oduzmu). Drveće bi bilo suštinski lično (prikladno je da se ljudi penju na njega, da ga seku ili da sede na njemu). Tako bi i sve stvari koje imaju veze sa ljudima bile suštinski intersubjektivne.

argumentom iz *vrednosti* jeste taj da prepostavlja analogiju između značenja termina *lično* i *intersubjektivno* (*međuljudski*). Prepostavljena analogija je sledeća: ako iz puke činjenice da samo jedna osoba P nužno figurira u definiciji nečeg (vrednosti, na primer) ne možemo zaključiti da je nešto lično, tada iz činjenice da i P i Q nužno figuriraju u definiciji nečeg ne možemo zaključiti da je to nešto intersubjektivno. Tačno je da činjenica da samo P figurira u definiciji nečeg što nalikuje vrednosti ne bi trebalo da nas dovede do toga da kažemo da je nešto suštinski lično (De Mesel 2017, 314).

U ovom trenutku pojavljuje se pitanje o značenju i upotrebi termina *lično*. Najčešće upotrebe termina *lično*, prema Oksfordovom rečniku engleskog jezika su: 1. pripadanje ili uticaj na određenu osobu pre nego bilo koga drugog; 2. od ili ono koje se odnosi na nečiji privatni život, veze i emocije, pre nego na nečiju karijeru ili javni život (ibid). Sada se može videti zašto bi bilo pogrešno reći da je vrednost suštinski lična: pojava tačno jedne osobe u definiciji nečega što nalikuje vrednosti nije kriterijum (ili bar ne dovoljan kriterijum) pomoću kojeg mi obično razlikujemo ono što je lično od onog što nije.

Razmotrimo sada značenje termina *intersubjektivno*. Rečnik ga objašnjava na sledeći način: *ono što se odnosi na odnose ili komunikaciju među ljudima* (ibid). Iako ova definicija potvrđuje da bi trebalo uključiti više osoba, jasno je da razlika između *ličnog* i *intersubjektivnog* nije samo razlika između *uključenja jedne osobe* i *uključenja više osoba*; prelaz sa *ličnog* na *intersubjektivno* nije samo prelaz sa *jedne osobe* na *više od jedne osobe*.¹¹

Pojmovi *lično* i *intersubjektivno* nisu samo kvantitativno različiti pojmovi, kao što to Zimerman prepostavlja (ili mora prepostaviti kako bi njegov prigovor na *odgovornost* funkcionalisao), oni su kvalitativno različiti. Ova nesamerljivost, odnosno suprotnost značenja između *ličnog* i *intersubjektivnog*, znači da nećemo reći da je vrednost suštinski lična ukoliko prihvativimo *vrednost*, odnosno ne daje nam razlog da sumnjamo u to da je moralna odgovornost suštinski intersubjektivna ukoliko prihvativimo *odgovornost*. Da li je

¹¹ Ne možemo zameniti *dve ili više osoba za jednu osobu* u gorepomenutoj definiciji ličnog da bismo dobili definiciju termina *intersubjektivno*. *Intersubjektivno* ne znači *ono što pripada ili utiče na dve ili više osoba pre nego na neke druge*, ili *ono što se odnosi na lični život, odnose i emocije dve ili više osoba*, ili *ono što se odnosi na tela dve ili više osoba* (De Mesel 2017, 314).

odgovornost suštinski intersubjektivna ukoliko prihvatimo *odgovornost* može se utvrditi samo posmatranjem definicije termina *intersubjektivno*. Pored činjenice da bi trebalo da više osoba bude uključeno, ono što je ključno u ovoj definiciji jeste upućivanje na odnose ili komunikaciju između ljudi (aspekt koji je u potpunosti odsutan u definiciji *ličnog*). Pitanje da li je moralna odgovornost suštinski intersubjektivna ukoliko prihvatimo *odgovornost*, jeste pitanje da li *odgovornost* pruža suštinsku vezu između moralne odgovornosti i odnosa ili komunikacije između ljudi (pre nego pitanje da li je suštinski da više osoba bude uključeno). To znači da *odgovornost* predstavlja moralnu odgovornost kao suštinski intersubjektivnu. Iako se reči *komunikacija* i *odnos* ne pojavljuju u definiciji, pojam reaktivnog stava odrađuje posao. Strosn je veoma eksplicitan u pogledu veze između reaktivnih stavova i odnosa između ljudi. On piše, na primer, da *biti uključen u intersubjektivne odnose kao što ih mi normalno shvatamo je upravo biti izložen nizu reaktivnih stavova i osećanja o kojima je reč* (Strosn 2009, 158; prema: De Mesel 2017, 316).

Zbog toga što razlika između *ličnog* i *intersubjektivnog* nije samo razlika između *uključene jedne osobe* i *uključenja više osoba*, poenta o vrednosti nema uticaj na pitanje da li je moralna odgovornost suštinski intersubjektivna. Na ovo pitanje može se odgovoriti samo osvrtom na to što znači termin *intersubjektivno*. Bliži pogled na njegovo značenje otkriva da *odgovornost* predstavlja moralnu odgovornost kao intersubjektivnu, u opšteprihvaćenom i ne-trivijalnom smislu (De Mesel 2017, 316).

Prihvatanje *odgovornosti* podrazumeva da je moralna odgovornost suštinski intersubjektivna, ali to ne bi trebalo da dovede do mišljenja, ukorak sa Zimermanom, da sve što ima veze sa ljudima jeste suštinski intersubjektivno. Da bi nešto bilo suštinski intersubjektivno, nije dovoljno da pojavi dve različite osobe, P i Q, figurira u njegovim nužnim i dovoljnim uslovima. *Intersubjektivno* znači *ono što se odnosi na odnose ili komunikaciju među ljudima*, i pojam reaktivnog stava može odraditi potreban posao u prikazu moralne odgovornosti strošnovaca. Sve dok nužni i dovoljni uslovi moralne odgovornosti povezuju moralnu odgovornost sa odnosima i komunikacijom među ljudima, moralna odgovornost će biti, na značajan način, suštinski intersubjektivna (De Mesel 2017, 330). *Odgovornost* izražava strošnovsko gledište da se moralna

odgovornost ne može dovoljno objasniti bez pozivanja na reaktivne stavove (ovo pozivanje je nužan aspekt svakog prikaza moralne odgovornosti) i podrazumeva ideju da je moralna odgovornost suštinski intersubjektivna (ibid, 331). Ovo je prva poenta u odgovoru na Zimermanov argument o značaju.

Druga poenta koju De Mesel pravi u svom odgovoru jeste sledeća. Prema Zimermanu, ukoliko je određenje *vrednosti* tačno, to nam ne pruža razlog da kažemo da je vrednost suštinski lična, zbog toga što je *vrednost* kompatibilna sa time da stvari imaju vrednost čak i ukoliko nijedna osoba nikada nije postojala. Slično tome, ukoliko je određenje *odgovornosti* tačno, to nam ne daje razlog da kažemo da je moralna odgovornost suštinski intersubjektivna, zbog toga što je *odgovornost* kompatibilna sa time da je neko odgovoran za nešto čak i ukoliko nijedna druga osoba nikada nije postojala. Međutim, da li je moguće zamisliti da jedna osoba postoji dok nijedna druga osoba nikada nije postojala? Postoji li mogući svet u kojem je ovo slučaj¹²? Ono što je Zimermanu neophodno nije samo mogućnost da jedna osoba postoji dok nijedna druga osoba nikada nije postojala, već takođe i mogućnost da takva osoba bude moralno odgovoran delatnik. On piše o primeru Robinzona Krusoa kako je zamisljivo da on nikada nije bio član bilo koje zajednice ali da je nekako razvio sposobnosti neophodne za to da bude moralno odgovoran delatnik, te citira empirijska istraživanja kako bi podržao ovu tvrdnju. De Mesel smatra da empirijska istraživanja na koja se Zimerman poziva ne mogu podržati ovu poentu (ibid, 317). Neka savremena istraživanja iz oblasti psihologije zaista govore o mogućnosti da ljudska bića imaju urođeni moralni osećaj, ali ova mogućnost se navodi kao jedna od mnogih drugih mogućih načina da se objasne rezultati eksperimenata. Čak i ukoliko neka

---

¹² Odgovor na ova pitanja bitno zavisi od toga šta se smatra osobom. Iako ovo nije mesto za raspravu i procenu različitih koncepcija osobnosti, potrebno je zapaziti jednu fundamentalnu distinkciju. Neki filozofi smatraju da su sve osobe ljudska bića, na primer zbog toga što smatraju da spatiotemporalni kontinuitet funkcionsanja ljudskog tela konstituiše lični identitet. Drugi smatraju da bi ne-ljudske životinje takođe mogle biti osobe, zbog toga što one imaju ili bi mogle zadobiti određene vrste sposobnosti. Ipak, drugi imaju koncepciju osobnosti prema kojoj bi Marsovci ili računari mogli biti osobe. Ukoliko je nečija koncepcija osobnosti takva da bi samo ljudska bića, ili samo ljudska bića i određene vrste životinja, mogle biti osobe, postaje sumnjivo da li je mogućnost da jedna osoba postoji dok nijedna druga osoba nikada nije postojala koherentna ideja. (De Mesel 2017, 317)

istraživanja sugerisu da ljudska bića imaju urođeni moralni osećaj, to ne znači da ona mogu biti sposobna da razviju ovaj urođeni moralni osećaj u sposobnosti koje su relevantne za moralnu odgovornost izolovano od drugih ljudi. One se razvijaju kroz socijalne interakcije i izgrađene su na predispozicijama prema empatiji i briži za druge, koje su očigledne u ranom detinjstvu (Smetana et al. 2013, 38; prema: De Mesel 2017, 318). Empirijsko istraživanje ne pobija Zimermanovu poentu: uostalom, Zimerman se bavi zamislivošću, i ono što je zaista slučaj ne može pokazati da ono što nije slučaj nije zamislivo. Ono što ovde De Mesel želi naglasiti jeste preto da su neka istraživanja neutralna kada je reč o pitanju da li ljudska bića mogu razviti sposobnosti neophodne za to da se bude moralno odgovoran delatnik u izolaciji, i da neki od njih eksplicitno iznose negativan odgovor (ibid).

Strosn reaktivne stavove opisuje kao *suštinski prirodne ljudske reakcije, date sa činjenicom ljudskog društva*, te piše o *objektivnom stavu prema drugom ljudskom biću* (Strawson 2009, 155, 169; prema: De Mesel 2017, 318). On koristi termine *ljudski odnosi (veze)* i *intersubjektivni odnosi* kao da su međusobno zamenljivi. Strosn naglašava da *se mi bavimo ljudskim ponašanjem* (Strawson 1980, 264; prema: De Mesel 2017, 318). Naš pojam osobe razvijen je pre svega kao pojam primenljiv na ljudska bića – društvena bića koja su članovi moralne zajednice. Međutim, nije sve ono što je zamislivo logički moguće. Zimerman se bavi samo čistom (ogoljenom) pojmovnom mogućnošću, a ne pitanjem da li je ova pojmovna mogućnost značajna. Ali zašto se on bavi pojmovnom mogućnošću? Setimo se *slogana: Bez moralne zajednice ne može postojati moralna odgovornost. Slogan*, prema Zimermanu, zahvata duh strosnovske ideje da je moralna odgovornost, na važan način, suštinski intersubjektivna. Prvo pitanje koje se može postaviti o *sloganu* jeste kako interpretirati glagol *može*, koju vrstu mogućnosti *slogan* izražava, zbog toga što je to vrsta mogućnosti kojom se Zimerman želi baviti. Zimermanov odgovor jeste da *slogan* izražava pojmovnu mogućnost¹³. On tvrdi da je nezamislivo da postoji moralna odgovornost u odsustvu moralne zajednice.

¹³ Mogućnost se odnosi na shvatanje glagola *može* u *sloganu* (*slogan: bez moralne zajednice ne može postojati moralna odgovornost*), odnosno na mogućnost da osoba bude moralni delatnik kome se može pripisati moralna odgovornost u odsustvu moralne zajednice.

Bliži pogled na Strošnov tekst otkriva da Strošn pak razmatra praktičku mogućnost¹⁴. Strošn sugeriše da nestajanje intersubjektivnih odnosa, iako nije apsolutno nezamislivo, jeste praktički nezamislivo za nas kakvi jesmo. Ova praktička nezamislivost mu je dovoljna da kaže da misao ne bi trebalo uzeti ozbiljno. Čista (ologljenja) mogućnost, ne ona koja je ukorenjena u životu za *nas kakvi smo*, ili kakva normalno jeste, ga ne zanima.¹⁵ Drugo, Strošn smatra da se jedan tip reaktivnih stavova ne može razviti bez druga dva tipa (De Mesel 2017, 321). Dakle, može se zaključiti da se Strošn zaista ne bavi čistom, pojmovnom mogućnošću. Na pitanje kako bi glagol *moe* u *sloganu* trebalo interpretirati, Strošn bi odgovorio da je reč o praktičnoj mogućnosti.

Možemo zaključiti da Zimerman nije ponudio odgovarajući razlog za sumnju u intersubjektivnu prirodu moralne odgovornosti, kako je to određeno *odgovornošću*, te prihvati De Meselovu argumentaciju, koja se sastoji u sledećem: (1) Razlika između *ličnog* i *intersubjektivnog* nije samo razlika između *uključenja jedne osobe* i *uključenja više osoba*. Postoji značajna, kvalitativna razlika između naše upotrebe termina *lično* i *intersubjektivno*. O tome da li je moralna odgovornost suštinski intersubjektivna, prema *odgovornosti*, trebalo bi odlučiti razmatranjem definicije pojma *intersubjektivno*. Zbog toga što *intersubjektivno* znači *ono što se odnosi na veze ili komunikaciju među ljudima*, kao i zbog toga što se *odgovornost* jasno odnosi na veze i komunikaciju među ljudima, *odgovornost* izražava, na značajan način, intersubjektivnu prirodu moralne odgovornosti. (2) Kada je reč o Zimermanovom zapažanju da je *odgovornost* kompatibilna sa time da je neko odgovoran za nešto, čak i ukoliko nijedna druga osoba nikada nije postojala, i njegovoj tvrdnji da ova kompatibilnost dovodi u pitanje značaj intersubjektivne prirode moralne odgovornosti, prvo, ideja da jedna osoba

¹⁴ ... „Ali ja sam jako naklonjen tome da mislim da jeste, za nas kakvi smo, praktički nezamislivo. Ljudska posvećenost učešću u običnim intersubjektivnim odnosima je, pretpostavljam, previše temeljita i duboko ukorenjena da bismo ozbiljno shvatili da bi opšte teorijsko uverenje moglo da promeni naš svet, tako da u njemu nema više takvih stvari kao što su intersubjektivni odnosi onakvi kakve ih normalno razumemo“ [...] (Strošn 2009, 157–158; prema: De Mesel 2017, 321).

¹⁵ Ova poenta je potvrđena i nekim drugim odeljcima. Prvo, on opisuje reaktivne stavove *kao suštinski deo moralnog života kakav znamo*, ali odbacuje tvrdnju da su oni *suštinska svojstva pojma moralnosti uopšte* (Strošn 2009, 168, 170; prema: De Mesel 2017, 321).

postoji iako nijedna druga osoba nikada nije postojala jeste nekoherentna. Drugo, naš pojam osobe prilagođen je za bića sa kojima se susrećemo u našem životu. Čak i ukoliko postoji koherentna mogućnost da jedna osoba postoji dok nijedna druga osoba nikada nije postojala, ovo je mogućnost koju bi Strošn shvatio kao *jedva više od pojmovne mogućnosti*. To je apsolutno zamislivo, ali nije praktički zamislivo, zbog toga što nije ukorenjeno u životu kakav znamo (ibid., 324). Pored toga, strošnovska interpretacija *slogana* izražava praktičku, a ne pojmovnu zamislivost o kojoj govori Zimerman, što znači da su i *odgovornost* i *slogan* kompatibilni sa time da je neko odgovoran za nešto, čak i ukoliko nijedna druga osoba nikada nije postojala. Stoga, *odgovornost* još uvek podrazumeva *slogan* i ideju da je moralna odgovornost suštinski intersubjektivna (ibid., 325).

Smatram da se na osnovu De Meselovog rada i odgovarajućih citata iz Strošnovih dela jasno može videti da Strošn govori o praktičnoj zamislivosti, što implicira da ne interpretira *slogan* onako kako to čini Zimerman, te da ova dvojica autora pružaju odgovore na različita pitanja.

Zaključak

Cilj rada bio je da razmotri pojam moralne odgovornosti i odgovori na pitanja *Da li je pojam moralne odgovornosti, prema Strošnovom shvatanju, intersubjektivnog karaktera? Da li je ovaj pojam nužno povezan sa moralnom zajednicom i u kom smislu?* Nakon razmatranja pojma moralne odgovornosti i reaktivnih stavova, ispitala sam *slogan*, određenje *odgovornosti*, kao i značenje pitanja da li je moralna odgovornost intersubjektivnog karaktera, odnosno da li je moguće biti moralno odgovoran u odsustvu moralne zajednice. Takođe sam se bavila raspravom između Zimermana i De Mesele o ovim pitanjima.

Prema Zimermanu, ideja da je moralna odgovornost suštinski intersubjektivna nije ispravna. Takođe, ovaj autor kritikuje strošnovsko stanovište da se moralna odgovornost sastoji u osetljivosti na reaktivne stavove. On opisuje nekoliko problema. Prvo, postojanje autoreaktivnih stavova može biti inkompatibilno sa intersubjektivnim karakterom moralne odgovornosti. Drugo,

LITERATURA

- Caruso, Gregg. 2018. "Skepticism about moral philosophy." U: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta. URL = <https://plato.stanford.edu/archives/spr2018/entries/skepticism-moral-responsibility/>
- De Mesel, Benjamin. 2017. "Is Moral Responsibility Essentially Interpersonal? A Reply to Zimmerman". *The Journal of Ethics* 21, 3: 309-333.
- De Mesel, Benjamin. "Moral Responsibility and the Moral Community: Another Reply to Zimmerman". *The Journal of Ethics* 22, 1: 77-92.
- Eshleman, Andrew. 2016. "Moral Responsibility." U: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta. URL = <https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/moral-responsibility/>
- Scanlon, M. Thomas. 2008. *Moral dimensions*. Cambridge: Harvard University Press.
- Strawson, Peter Frederick. 1962. *Proceedings of the British Academy*, 48: 1-25.
- Zimmerman, Michael J. 2017. "Strawson or Straw Man? More on Moral Responsibility and the Moral Community." *The Journal of Ethics*, 21, 3: 251-262.
- Zimmerman, Michael J. 2016. "Moral Responsibility and the Moral Community: Is Moral Responsibility Essentially Interpersonal?." *The Journal of Ethics*, 20, 1-3: 247-263.

Zimmerman dovodi u pitanje značaj intersubjektivne prirode moralne odgovornosti, prema Strošnovom gledištu.

Prvi problem, problem sa autoreaktivnim stavovima, rešava se uviđanjem povezanosti između autoreaktivnih stavova i reaktivnih stavova prema drugima, te dopunom *odgovornosti*. Drugi problem odnosi se na odgovornost u izolaciji, van moralne zajednice, ili prema životinjama i okruženju (ne prema drugim ljudima). Rešenje je ponovo u značenju reaktivnih stavova i formulaciji *odgovornosti*. Treći problem predstavlja pitanje da li je moralna odgovornost intersubjektivne prirode, i u vezi sa njim je i glavni problem, a to je interpretacija *slogana*, odnosno vrsta mogućnosti koju izražava, rešava se uvođenjem distinkcije između pojmovne i praktičke mogućnosti. Tada se uviđa da spor nije suštinski, već da nastaje usled različite interpretacije značenja termina *može*.

Marina Budić

AM I MORALLY RESPONSIBLE FOR ABUSE OF A DOG ON A DESERT ISLAND?

MORAL RESPONSIBILITY AND SOCIAL COMMUNITY

Abstract

The paper deals with the notion of moral responsibility. The subject of this paper is Strawson's conception of moral responsibility, with particular reference to the question of the intersubjective nature of this responsibility. The aim is to determine whether moral responsibility, according to Strawson's view, is intrinsically intersubjective in character, to answer the question whether it is possible to be morally responsible in the absence of a social community. The basic hypothesis of the research is that in Strawson's conception of moral responsibility this responsibility is intrinsically intersubjective. This means that it is not possible to talk about moral responsibility in the absence of a moral community. The subject of this paper is also a critical consideration of criticisms addressed to Strawson's understanding. I have tried to provide a plausible solution to these problems and point out significant conceptual distinction. I have considered the meaning of the question whether moral responsibility is essentially interpersonal. First, it is necessary to establish the meaning of the terms *moral responsibility* and *moral community*, as well as the term *interpersonal (intersubjective)*, to figure out if the

dispute about the different responses to the question (whether it is possible to be morally responsible in the absence of a social community) is substantial, or it appears because of the different interpretations of the meaning of those terms. Numerous misunderstandings regarding the answers to the exact questions arise precisely because of the difference in the meaning and interpretation of these terms.

The value of the work is reflected in the exploration and explication of the concept of moral responsibility and its aspects, as well as in understanding the relationship between moral responsibility and moral community within Strawson's point of view. The importance of examining moral responsibility is reflected in society nowadays. The issue of moral responsibility is very important for a person as an individual, i.e. a self-conscious, cultivated, moral being, as well as in general, for the moral or social community in which he or she lives. This problem is represented and researched in various fields of philosophy (ethics, normative and metaethics, applied ethics, political philosophy, metaphysics), as well as in legal studies, psychology, cognitive science. Interdisciplinarity in studying the term demonstrates its importance in different spheres of human life, which also means that it could be considered in the context of a number of different aspects. However, this notion is of utmost importance in ethics. In the first part of the paper, I consider the notion of moral responsibility as

susceptibility to reactive attitudes. This is the conception developed by Peter Strawson. One of its implications, which I focus on in the paper, can be expressed as follows: *There can be no moral responsibility without a moral community*. The slogan captures the spirit of the popular approach to moral responsibility, according

to which such responsibility is intrinsically interpersonal, namely, it cannot exist without a moral community. The paper deals with the problems of this position and points out possible solutions.

Keywords: moral responsibility, reactive attitudes, Peter Strawson, social community